

The Islamic Republic of Iran's Behavioral Model for Responding to Domestic Unrest: An Analysis Based on Islamic Jurisprudential Maxims

Abolfazl Nourian¹, Alireza Ebrahimi²

¹ Level 4, Qom Seminary; PhD., Candidate, Department of Islamic Jurisprudence and Law, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (**Corresponding Author**). alaviesayyedali1@gmail.com

² Associate Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, University of Qom, Qom, Iran. ar.ebrahimi@qom.ac.ir

Abstract

This study examines the Islamic Republic of Iran's behavioral model for responding to domestic unrest through the lens of Islamic jurisprudential maxims. Its primary objective is to move beyond a description of unrest and develop a coherent framework of Sharī'a and legal principles governing state action during crises, balancing security imperatives, the public interest, human dignity, and legal accountability. The study investigates the extent to which state responses to unrest conform to the maxims of preservation of the Islamic system (Ḥifẓ al-Niẓām), prohibition of domination (Naḥī al-Sabīl), inviolability and respect (Iḥtirām), liability (Ḍamān), and voluntary action (Iqdām), and examines how potential conflicts among these maxims can be managed. The main research question concerns how the Islamic Republic of Iran's behavioral model for responding to domestic unrest can be explained and evaluated on the basis of Islamic jurisprudential maxims. Subsidiary questions address the limits and constraints of state intervention, the relationship between public security and citizens' rights, measures to counter foreign influence, the allocation of responsibility for compensation, and the conditions governing the application of Iqdām. The central issue is how state action in complex situations of unrest can maintain Sharī'a legitimacy and comply with jurisprudential and legal principles while safeguarding individual rights and ensuring institutional accountability. Accordingly, the study identifies the jurisprudential foundations of state conduct and examines the interpretive and practical challenges associated with their application. The study adopts a descriptive-analytical methodology, drawing on data collected through documentary and library research. Primary sources include verses of the Holy Qur'an, narrations of the Infallible Imams, and works by prominent Imami jurists, including Muḥaqqiq al-Narāqī, Ṣāḥib al-Jawāhir, Imam Khomeini, Ayatollah Nā'īnī, Muḥaqqiq al-Ḥillī, al-Shahīd al-Thānī, and Fakhr

Cite this article: Nourian, A. & Ebrahimi, A.R. (2026). The Islamic Republic of Iran's Behavioral Model for Responding to Domestic Unrest: An Analysis Based on Islamic Jurisprudential Maxims. *Islamic Governance Studies*, 2(2), p. 243-264. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.75369.1085>

Received: 2025-12-15 ; **Revised:** 2026-04-20 ; **Accepted:** 2026-05-09 ; **Published online:** 2026-10-02

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

al-Muḥaqqiqīn. Iranian positive law, including the Constitution, the Civil Liability Act, and the Islamic Penal Code, provides an additional basis for comparison and evaluation of state conduct. The comparative and interdisciplinary approach connects jurisprudential foundations with legal and governance-oriented analytical perspectives, enabling a more precise assessment of the political system's responses to domestic unrest. It also evaluates the scope and limitations of jurisprudential maxims under the complex and changing conditions of such unrest.

The findings indicate that *Ḥifẓ al-Niẓām* constitutes the foundational basis for legitimizing state action in response to unrest. Under this maxim, the Islamic government is obliged to safeguard the cohesion, stability, and survival of the Islamic community and respond proportionately to actual disruptions of public order, security, and collective interests. Grounded in both reason and *Sharīʿa*, this maxim is recognized by Imami jurists as a general jurisprudential principle. Nevertheless, it does not authorize unlimited state action. Its application is constrained by necessity, proportionality, the prevention of actual or imminent corruption, and the avoidance of transgression and destructive conduct. Within this framework, *Nafī al-Sabīl* characterizes efforts to counter organized unrest linked to foreign interests not merely as security measures but also as a religious obligation to prevent domination and preserve independence, dignity, and national sovereignty. This maxim extends beyond individual relationships to governance and international relations, treating attempts to facilitate foreign influence over decision-making, the economy, or the security of the Islamic community as potential manifestations of *sabīl*. Meanwhile, *Iḥtirām* emphasizes the inherent inviolability of individuals' lives, property, honor, and legitimate rights, extending its scope to moral rights and human interests. The findings identify a potential tension during unrest between preserving the system and respecting citizens' rights. Managing this tension requires precise interpretation of the relevant maxims, adherence to proportionality, and avoidance of arbitrary action. The maxim of *Ḍamān* addresses liability for damage to public and private property, physical harm, and disruption of economic order. Under this principle, the government may be liable for compensation in cases of negligence, omission, or fault in fulfilling its legal duties, just as direct perpetrators of unrest may be held responsible for damage resulting from their conduct. However, establishing liability, proving causation, and effectively implementing compensation mechanisms present significant challenges. As an analytical principle grounded in knowledge and volition, *Iqdām* suggests that individuals who knowingly and voluntarily enter risky situations cannot readily attribute the foreseeable consequences to others. This maxim is not absolute, however; its application is restricted in cases involving deception, coercion, duress, lack of genuine volition, or disproportionate state responses. A comparative analysis demonstrates that although each maxim can independently provide a framework for legitimizing state action, their practical application may give rise to conflicts requiring careful management informed by the public interest. Among the most significant is the tension between preserving the system and respecting human dignity and citizens' rights, which can pose a serious challenge for the authorities during unrest. The role of *Ḍamān* in securing compensation for damage to public and private property, together with the interpretive and practical challenges of applying jurisprudential maxims in complex situations of unrest, also emerges as a key finding. Overall, the findings suggest that the

Islamic political system's behavioral model for responding to domestic unrest should adopt a governance-oriented, Wilāyah-based approach emphasizing proportionality, necessity, and legitimacy under both Sharī'a and positive law. Such a model should remain grounded in jurisprudential principles while effectively managing and reducing domestic tensions and providing more transparent mechanisms for accountability and compensation. Attention to interpretive nuances and continuous reassessment of policies and approaches are essential to this endeavor.

Keywords: Domestic unrest, Ḥifẓ al-Nizām, Iḥtirām, Ḍamān, Nafī al-Sabīl, Iqdām.

النموذج السلوكي للجمهورية الإسلامية الإيرانية إزاء الاضطرابات الداخلية في ضوء القواعد الفقهية

أبو الفضل نوربان^١، عليرضا إبراهيمي^٢

^١ طالب في المستوى الرابع من الدراسات الحوزوية، الحوزة العلمية في قم؛ طالب دكتوراه، قسم الفقه والقانون، جامعة مازندران، بابلسر، إيران
alaviesayyedali@gmail.com (المؤلف المسؤول)

^٢ أستاذ مشارك، قسم الفقه والقانون، جامعة قم، قم، إيران. ar.ebrahimi@qom.ac.ir

المخلص

يروم هذا البحث تبين وتحليل النموذج السلوكي للجمهورية الإسلامية الإيرانية في إدارة الاضطرابات والاحتجاجات الداخلية استناداً إلى القواعد الفقهية؛ متجاوزاً التوصيف الحادّثي إلى بناء إطار نظري مؤسّل يضبط تدابير الدولة في أوقات الأزمات ضمن موازنة دقيقة بين الضرورات الأمنية، والمصالح العامة، والكرامة الإنسانية، والمسؤولية القانونية. ويسعى البحث إلى فحص مدى موافقة السلوك الحاكمي لمقتضيات قواعد: حفظ النظام، ونفي السبيل، والاحترام، والضمّان، والإقدام، مع بيان آليات فض التزام الفقه بينا. وتتمحور الإشكالية الرئيسة حول تقويم هذا النموذج السلوكي فقهيّاً، وتحديد ضوابط تدخل السلطة، وضمان التوازن بين الأمن المجتمعي وحقوق المواطنة، ودحر الاختراق الخارجي، وتوزيع تبعه التعويض، وتطبيق قاعدة الإقدام؛ بغية الموازنة بين الشرعية الدينية للإجراءات الحاكمية وصيانة الحقوق الفردية ومساءلة الأجهزة التنفيذية، كاشفاً عن التحديات الاجتهادية والتطبيقية المصاحبة لها. اعتمدت الدراسة المنهج الوصفي - التحليلي القائم على التقصي المكتبي والوثائقي، مستندةً إلى نصوص الذكر الحكيم، والمأثور الروائي عن المعصومين (ع)، ومصنّفات أساطين الفقه الإمامي؛ كالمحقق الحلي، والشهيد الثاني، وفخر المحققين، والمحقق التراقي، وصاحب الجواهر، والنايني، والإمام الخميني، بالتكامل مع القوانين الوضعية الإيرانية (الدستور، وقانون المسؤولية المدنية، وقانون العقوبات الإسلامي). ووظف البحث مقاربة فقهية - حكومية بين - تخصصية تفحص القواعد الفقهية كأدوات معيارية لإدارة الشأن العام واختبار فاعليتها أمام تعقيدات الأزمات الداخلية المتقلبة. أظهرت النتائج أن «قاعدة حفظ النظام» تمثل الأساس الإستمولوجي والمشروعيتي الأبرز لتحركات الدولة صوناً لكيان الأمة والمصالح النوعية من الانفراد؛ إلّا أنها تظل مشروطة عقلاً وشرعاً بمعايير الضرورة، والتناسب، ودرء المفسدة القائمة أو الوشيكة، ونفي البغي والاعتداء. في حين تضيي «قاعدة نفي السبيل» واجباً سيادياً وشرعياً لمواجهة الفتن الموجهة خارجياً درءاً للهيمنة والاستلاب الأجنبي في القرار الاقتصادي والأمني. وبالمقابل، تُرسخ «قاعدة الاحترام» صيانة دم المواطن وماله وعرضه وحقوقه المعنوية، مما يفرض حل التزام بين استتباب النظام وحرمة الحقوق عبر التفسير الضيق والاحتراز من الإجراءات التحكيمية. كما تُحدد «قاعدة الضمان» المسؤولية المدنية عن الخسائر الجسدية والمادية وتضرر الاقتصاد

استناداً إلى هذه المقالة: نوربان، أبو الفضل؛ إبراهيمي، عليرضا (٢٠٢٦). النموذج السلوكي للجمهورية الإسلامية الإيرانية إزاء الاضطرابات الداخلية في ضوء القواعد الفقهية. دراسات الحكومة الإسلامية، ٢٢(٢)، ص ٢٤٣-٢٦٤. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.75369.1085>

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٥/١٢/١٥؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٦/٠٤/٢٠؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠٩/٠٩؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٦/١٠/٠٢

نوع المقالة: بحثية

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

الوطني، موجبةً التعويض على أجهزة الدولة عند التقصير أو الخطأ، وعلى المتسببين المباشرين في الإتلاف، رغم تحديات إثبات علاقة السببية. وتُحمل «قاعدة الإقدام» المكلف المخاطر المترتبة على اقتحامه المتعمد لساحات الخطر، دون أن تكون مطلقة في حالات الإكراه أو التهديد أو الاستخدام غير المتناسب للقوة. وتخلص الدراسة إلى أن النموذج السلوكي الأمثل ينبغي أن ينبثق من فقه ولائي مقاصدي يُحكم التناسب والضرورة والعدالة، ويُرسخ مبادئ الشفافية والمساءلة والتعويض، وازعاً الفقه الحكومي كمنظومة عملية ديناميكية تضبط التوازن بين بسط الأمن المشروع وكفالة الحقوق الأساسية للمواطنين.

الكلمات المفتاحية: الاضطرابات الداخلية، قاعدة حفظ النظام، قاعدة الاحترام، قاعدة الضمان، قاعدة نفي السبيل، قاعدة الإقدام.

الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال اغتشاشات داخلی براساس قواعد فقهیه

ابوالفضل نوریان^۱، علیرضا ابراهیمی^۲

^۱ سطح ۴، حوزه علمیه قم؛ دانشجوی دکتری، گروه فقه و حقوق، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران (نویسنده مسئول).

alaviesayyedali1@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه فقه و حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. ar.ebrahimi@qom.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین و تحلیل الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال اغتشاشات داخلی براساس قواعد فقهی، به بررسی تطبیقی میان رویکردهای حاکمیتی و مبانی فقهی معتبر پرداخته است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بوده و با استناد به قواعد فقهی چون حفظ نظام، نفی سبیل، احترام، اقدام و ضمان، رفتار نظام سیاسی ایران در مواجهه با ناآرامی‌های داخلی را مورد سنجش قرار داده است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که اقدامات حاکمیتی در مواجهه با اغتشاشات، غالباً با استناد به قواعد فقهی، به ویژه قاعده حفظ نظام برای تأمین امنیت و ثبات، و قاعده نفی سبیل برای مقابله با نفوذ بیگانگان و حفظ استقلال، توجیه شرعی و حقوقی می‌یابد. با این حال، پژوهش بر تنش‌های بالقوه میان قواعد فقهی، از جمله تعارض میان حفظ نظام و احترام (حقوق شهروندی و کرامت انسانی) تأکید کرده و چگونگی مدیریت این تعارضات را به عنوان یکی از محورهای چالش برانگیز در رفتار حاکمیت شناسایی نموده است. همچنین، نقش قاعده ضمان در جبران خسارات وارده به اموال عمومی و خصوصی، و چالش‌های تفسیری و اجرایی قواعد فقهی در شرایط پیچیده اغتشاشات، از دیگر یافته‌های کلیدی این تحقیق به‌شمار می‌آیند. در نهایت، پژوهش بر لزوم بازنگری مستمر در رویکردها، توجه به ظرافت‌های تفسیری و ایجاد سازوکارهای شفاف‌تر برای پاسخگویی و جبران خسارات تأکید دارد، تا الگوی رفتاری نظام، ضمن پابندی به مبانی فقهی، به طور مؤثر به مدیریت و کاهش تنش‌های داخلی یاری رساند.

کلیدواژه‌ها: اغتشاشات داخلی، قاعده حفظ نظام، قاعده احترام، قاعده ضمان، قاعده نفی سبیل، قاعده اقدام.

استناد به این مقاله: نوریان، ابوالفضل؛ ابراهیمی، علیرضا (۱۴۰۵). الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال اغتشاشات داخلی براساس قواعد فقهیه.

مطالعات حکمرانی اسلامی، ۲(۲)، ص ۲۴۳-۲۶۴. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2026.75369.1085>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۳۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۹؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰

نشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی ©۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

مقدمه

تحولات اجتماعی و سیاسی در جوامع بشری همواره با فرازونشیب‌های گوناگونی همراه بوده است. در این میان، اغتشاشات داخلی به عنوان یکی از پدیده‌های پیچیده و چالش‌برانگیز، نظام‌های سیاسی را در مواجهه با آزمونی دشوار قرار می‌دهد. جمهوری اسلامی ایران نیز به عنوان یکی از نظام‌های سیاسی فعال در منطقه و جهان، در طول حیات خود بارها با موج‌هایی از ناآرامی‌های داخلی مواجهه کرده است. مواجهه نظام‌مند و اثربخش با این پدیده‌ها، نه تنها تابعی از اقتدار سیاسی و توانمندی‌های امنیتی دولت است، بلکه به طور بنیادین به چگونگی انطباق رفتار حاکمیت با قواعد بنیادین فقهی و حقوقی بازمی‌گردد. ضرورت تبیین و تحلیل الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال اغتشاشات داخلی براساس قواعد فقهیه، از آن جهت اهمیت می‌یابد که هم مشروعیت دینی و حقوقی اقدامات حاکمیت را در معرض سنجش قرار می‌دهد و هم کارآمدی راهبردهای اتخاذی را در راستای حفظ نظم و امنیت عمومی و صیانت از حقوق شهروندان مورد ارزیابی قرار می‌دهد. این پژوهش با اتخاذ رویکردی علمی و با استناد به مبانی نظری و قواعد فقهی معتبر، در پی آن است تا چارچوب نظری و عملی مواجهه جمهوری اسلامی ایران با پدیده اغتشاشات داخلی را تشریح و تحلیل نماید. هدف اصلی مقاله حاضر، ارائه پاسخی مستدل به این پرسش اساسی است که رفتار حاکمیت در مواجهه با اغتشاشات داخلی، تا چه میزان با قواعد فقهی چون قاعده حفظ نظام، قاعده نفی سبیل، قاعده احترام، قاعده اقدام و قواعد مرتبط دیگر انطباق دارد؟ در این راستا، ابتدا به تبیین مبانی نظری و فقهی مرتبط پرداخته شده، سپس الگوهای رفتاری جمهوری اسلامی ایران در این زمینه شناسایی و با قواعد مذکور تطبیق داده می‌شود. در نهایت، چالش‌ها و نقدهای وارده بر این رویکردها، همراه با دیدگاه‌های فقهی متفاوت، مورد بررسی قرار گرفته و نتیجه‌گیری نهایی ارائه خواهد شد.

۱. پیشینه تحقیق

ورعی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «مستند قرآنی بغی در اصطلاح فقهی»، به تبیین مفهوم «بغی» در لغت و اصطلاح و نیز مستندات قرآنی آن پرداخته است. این پژوهش با بررسی تعاریف مختلف، بهترین تعریف را «کل من خرج علی امام عادل» (هر کس بر امام عادل خروج کند) دانسته و با نقد تعاریف گسترده‌تر، تأکید کرده که صرف بیعت‌شکنی و مخالفت با احکام امام، بغی محسوب نمی‌شود؛ بلکه اقدام عملی، قیام براندازانه و مقابله با حاکم و حکومت، بغی خواهد بود. در بخش مستندات قرآنی، تنها آیه نهم سوره حجرات که واژه «بغی» در آن به معنای تجاوز و تعدی به کار رفته، محل بحث است. گروهی از فقها این آیه را به دلیل خطاب مؤمنانه به باغیان و نیز عدم ارتباط با امام عادل، مستند بغی فقهی نمی‌دانند. در مقابل، گروهی دیگر با استناد به روایات تفسیری که آیه را بر جنگ‌های حضرت علی (ع) با ناکثین تطبیق داده‌اند، آن را مستند بغی می‌شمارند. نویسنده با نقد سندی این روایات،

در نهایت قیاس اولویت را تنها راهکار اثبات دلالت آیه بر بغی فقهی معرفی می‌کند و نتیجه می‌گیرد که آیه به ضمیمه قیاس اولویت، می‌تواند مستند قرآنی بغی مصطلح فقهی واقع شود.

زکی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «دیدگاه فقه و حقوق ایران در رابطه با اعتراضات مدنی در حکومت اسلامی»، ضمن به رسمیت شناختن اصل حق اعتراض به عنوان یکی از حقوق بنیادین شهروندی در نظام حقوقی داخلی و اسناد بین‌المللی، مهم‌ترین چالش معاصر را در تمایزگذاری میان «اعتراض مدنی مشروع» و «نافرمانی مدنی نامشروع» می‌دانند. به‌زعم ایشان، مفاهیمی چون نافرمانی مدنی و اعتصاب‌های گسترده، در غیاب مدیریت صحیح و مرزبندی‌های روشن، بستر مناسبی برای سوءاستفاده فرصت‌طلبان و جریان‌های معاند جهت برهم زدن نظم سیاسی یا حاشیه‌رانی حاکمیت اسلامی فراهم می‌آورند. با وجود اجماع قابل‌توجهی که بر اصل حق اعتراض در فقه و حقوق ایران وجود دارد، پژوهش مذکور به دغدغه‌هایی درباره عدم مصلحت‌سنجی در اعمال عملی این حق در شرایط کنونی اشاره می‌کند؛ دغدغه‌ای که ریشه در تجربه سوءاستفاده‌های پیشین از این حق دارد. در چنین وضعیتی، پژوهش مزبور در پی ارائه راهکاری جامع است که بتواند از یک‌سو، حق شهروندان را در ابراز اعتراض نسبت به شیوه‌های زیستی و کارکرد حکومت اسلامی محفوظ دارد، و از سوی دیگر، زمینه هرگونه سوءاستفاده دشمنان نظام را مسدود سازد.

عزیزالهی (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «اعتراضات مشروع در چارچوب مبانی فقهی؛ با تأکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری»، با به‌کارگیری روش توصیفی-تحلیلی و استناد به منابع فقه امامیه و تحلیل بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی، به واکاوی تمایز میان «اعتراض مشروع» و «اغتشاش نامشروع» پرداخته است. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که از منظر ایشان، اعتراض در صورتی مشروعیت می‌یابد که در چهارچوب قانون، عقلانیت، اخلاق و با مرزبندی آشکار نسبت به دشمنان اسلام تحقق یابد. این رویکرد، اعتراض را نه تنها نافی اعتماد و هم‌آوایی مردم با مسئولان نمی‌داند، بلکه آن را مصداقی از امر به معروف و نهی از منکر و ابزاری برای اصلاح و تکامل جامعه اسلامی تلقی می‌کند. در مقابل، هرگونه حرکت معارضانه‌ای که امنیت عمومی را خدشه‌دار سازد یا زمینه سوءاستفاده دشمنان را فراهم آورد، در زمره اغتشاش و فتنه طبقه‌بندی شده و فاقد مشروعیت فقهی ارزیابی می‌شود. مقاله مذکور با بررسی مبانی فقهی اعتراض در حکومت‌های عادل و ظالم و نیز جایگاه آن در نظام جمهوری اسلامی، نشان می‌دهد که اعتراض مشروع، فرصتی برای نظارت عمومی، پیشگیری از انحرافات و تقویت انسجام اجتماعی محسوب می‌شود و می‌تواند به پایداری و اقتدار نظام اسلامی یاری رساند.

مطهری‌فرد و حسینی (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان «مدیریت اعتراضات با تأکید بر مسئولیت حقوقی دولتمردان در قبال بروز خسارت (با تأکید بر مسئولیت مدنی)»، نشان می‌دهد که دولتمردان، چنانچه از طریق تعدی، تفریط، تحریک معترضان، یا قصور در پیشگیری از تخریب‌ها، در تشدید بحران

نقش داشته باشند، می‌توانند دارای انواع مسئولیت‌های سیاسی، کیفری و به‌ویژه مسئولیت مدنی باشند. پژوهش برای تبیین این مسئولیت، به مبانی فقهی متعددی از جمله امانت‌پنداری حکومت، فقه نظامات، ضمان قراردادی، قاعده «مَنْ لَهُ الْغَنَمُ فَلَعَلَّيْهِ الْغُرْمُ» و قاعده «الرَّعِيْمُ غَارِمٌ» استناد کرده و نشان داده که این مبانی، ظرفیت آن را دارند که برای احراز و ایجاد مسئولیت مدنی دولتمردان در قبال خسارات ناشی از مدیریت اعتراضات، مورد استفاده قرار گیرند. از سوی دیگر، مقاله مذکور، کاربست عنصر تحریک را در اثبات مسئولیت مدنی دولتمردان، از منظر دو اصل «غلبه» و «وجدان» در فقه و نیز با توجه به نسبت میان خشم عمومی و خطر، قابل نقد و بازاندیشی می‌داند. اهمیت این پژوهش برای موضوع حاضر از آن جهت است که برخلاف برخی مطالعات که صرفاً بر رفتار معترضان یا محرکین متمرکز هستند، مسئولیت حاکمیت و مدیران سیاسی را نیز در بروز یا تشدید خسارات ناشی از اعتراضات برجسته می‌سازد و از این رهگذر، به تکمیل تصویر فقهی - حقوقی مدیریت اعتراضات کمک شایانی می‌نماید.

میرزاده اهری (۱۴۰۴) در پژوهشی با عنوان «واکاوی فقهی - حقوقی توقیف اموال محرکین اغتشاشات با تکیه بر نظریه فقه کلان»، با عبور از تحلیل‌های خُرد حقوقی و بهره‌گیری از چارچوب نظری «فقه کلان»، استدلال می‌کند که لیدرهای اغتشاشات نه صرفاً معاون جرم، بلکه «علت موحده» و «خالق خطر» محسوب می‌شوند. یافته‌های این مطالعه، با استناد به مفاهیمی چون «تسبیب معنوی»، «اقوانیت روانی سبب» و «قاعده لاضرر در سطح کلان»، توقیف اموال محرکین را نه تنها منطبق با مواد قانونی (از جمله ماده ۱۰۷ قانون آیین دادرسی کیفری و ماده ۵۰۰ مکرر قانون تعزیرات) دانسته، بلکه آن را ابزاری ضروری برای تحقق عدالت و جبران خسارات حقوق عامه ارزیابی می‌کند. این پژوهش با تأکید بر تمایز میان اعتراضات قانونی (مبتنی بر اصل ۲۷ قانون اساسی) و اغتشاشات سازمان‌یافته، مبنای فقهی مستحکمی برای مسئولیت‌پذیری محرکین در نظام حقوقی ایران ارائه می‌دهد و از این رهگذر، گامی مؤثر در جهت تکمیل ادبیات فقهی - حقوقی پیرامون مدیریت اغتشاشات و جبران خسارات ناشی از آن برمی‌دارد.

با توجه به پیشینه مطرح شده، پژوهش حاضر درصدد است با هدف تبیین و تحلیل الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال اغتشاشات داخلی، بر مبنای قواعد فقهیه، به بررسی ابعاد مختلف این پدیده و چارچوب‌های شرعی و قانونی واکنش به آن بپردازد. اغتشاشات داخلی نه تنها به عنوان یک پدیده اجتماعی، بلکه به عنوان پدیده‌ای با ابعاد حکومتی، امنیتی و حقوقی در نظام اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. در این پژوهش، پنج قاعده فقهی کلیدی حفظ نظام، نفی سبیل، احترام، ضمان و اقدام به عنوان مبانی اصلی تحلیل انتخاب شده و نقش آن‌ها در تعیین الگوی رفتاری نظام اسلامی تبیین می‌گردد. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که قواعد مذکور، چارچوبی جامع برای توازن میان ضرورت حفظ نظم و امنیت عمومی، مقابله با نفوذ بیگانگان، رعایت کرامت انسانی و حقوق شهروندی، و مسئولیت‌پذیری

عاملین خسارات فراهم می‌آورند. در نهایت، این تحقیق نشان می‌دهد که رفتار نظام اسلامی در قبال اغتشاشات، باید مبتنی بر رویکردی ولایی و حکومتی، با تأکید بر تناسب، ضرورت، و مشروعیت شرعی و قانونی باشد.

۲. مبانی نظری

۲-۱. قاعده حفظ نظام

قاعده حفظ نظام یکی از قواعد کلیدی و بنیادین در فقه امامیه است که بر ضرورت صیانت از انسجام، استقرار و بقای جامعه اسلامی تأکید می‌کند. این قاعده، ریشه در عقل و شرع دارد؛ زیرا عقل به‌طور مستقل حکم می‌نماید که بقای جامعه و جلوگیری از فروپاشی آن، امری ضروری و واجب است. شرع مقدس نیز با تأکیدات فراوان در آیات قرآن کریم و روایات معصومین (ع)، بر اهمیت حفظ وحدت و جلوگیری از هرگونه هرج و مرج و تفرقه صحه گذاشته است. فقهای امامیه، این اصل را به عنوان یکی از قواعد عام فقهی پذیرفته و آن را در حوزه‌های مختلفی چون سیاست، امنیت و حقوق عمومی، جاری و ساری دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۲۹۲؛ مصطفوی، ۱۴۲۱ق، ج ۴، ص ۲۶۴؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۱، ص ۳۹۵).

از منظر فقهی، ادله متعددی بر لزوم حفظ نظام دلالت دارند. در قرآن کریم، آیه شریفه «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران، ۱۰۳) به صراحت بر ضرورت اتحاد مسلمانان و پرهیز قاطع از تفرقه و اختلاف، که خود موجب تضعیف نظام است، تأکید دارد. همچنین، آیه «لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا» (اعراف، ۸۵) صراحتاً از هرگونه فساد و اخلال در زمین پس از استقرار اصلاحات نهی می‌کند و حفظ نظامی را که بر پایه اصلاح بنا شده، وظیفه‌ای شرعی می‌شمارد. آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ» (مائده، ۲) نیز با امر به همکاری بر پایه نیکی و تقوا و نهی از همکاری بر گناه و تجاوز، بر اهمیت حفظ نظام اسلامی که مصداق بارز بر و تقوا است، صحه می‌گذارد و ایجاد اغتشاش و فتنه که نظام را مختل می‌سازد، به عنوان یکی از مصادیق اثم و عدوان قرار می‌دهد. علاوه بر این، آیه «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَ الَّذِينَ يُسَبِّطُونَهُ مِنْهُمْ» (نساء، ۸۳) اهمیت ارجاع مسائل امنیتی و بحرانی به اهل خبره و اولی الامر را گوشزد می‌کند که این موضوع، بر ضرورت حفظ نظام، جلوگیری از انتشار اخبار تفرقه‌انگیز و سپردن امور به کارشناسان تأکید دارد. در دیدگاه فقهی، حفظ نظام به معنای ضرورت وجود یک ساختار سیاسی، اجتماعی و فرهنگی منسجم است که بتواند مصالح عمومی جامعه اسلامی را به طور مؤثر تأمین کند. فقهایی همچون محقق نراقی و امام خمینی در آثار فقهی خود، به صراحت تصریح کرده‌اند که حفظ نظام از واجباتی است که بر بسیاری از تکالیف دیگر اولویت دارد؛ چراکه بدون استقرار نظام اجتماعی و

سیاسی، اجرای سایر احکام شرعی و تأمین مصالح فردی و جمعی ممکن نخواهد بود (نراقی، ۱۳۴۵ق، ص ۵۳۶؛ خمینی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۵۹۶). بنابراین، هرگونه عملی که به تضعیف، اختلال یا فروپاشی این نظام منتهی شود، از منظر فقهی ممنوع و مذموم است.

در مقام تحلیل حوادثی از سنخ اغتشاشات داخلی، حکومت اسلامی نه صرفاً در مقام ارشاد، بلکه در مرتبه یک تکلیف شرعی حاکمیتی مکلف است تا از فروپاشی حفظ نظام و اختلال در نظام اجتماعی جلوگیری نماید. اغتشاشات داخلی هنگامی که به صورت رفتار سازمان یافته یا گسترده در جهت برهم زدن امنیت، اختلال در معیشت عمومی، تهدید جان و مال شهروندان، یا ایجاد ناامنی فراگیر ظاهر گردد، از منظر فقهی تحت عنوان اختلال در نظام و مصالح عمومی قابل تحلیل است. بنابراین، موضوع قاعده اختلال نظام، صرف وجود نارضایتی یا نقد اجتماعی نیست، بلکه بروز اختلال مؤثر و بالفعل در انتظام جامعه است؛ امری که موجب می شود حفظ مصالح نوعیه، با تکلیف جلوگیری از تبعات اختلال، گره خورده و به عنوان یک ضرورت شرعی مطرح گردد. در این چارچوب، حکومت اسلامی برای تحقق حفظ نظام، مکلف است از ابزارهای متعارف و متناسب با اوضاع و احوال، برای توقف جریان اختلال و جلوگیری از سرایت آن به سطوح گسترده تر استفاده کند (آل سید غفور، ۱۴۰۴، ص ۱۳۵). این اقدامات در قلمرو فقه، از سنخ احکام ولایی/حکومتی تحلیل می شوند، نه احکام اولیه ای که برای افراد معین به عنوان حکم قضایی قطعی صادر می گردد. به عبارت دیگر، قاعده حفظ نظام، مجوز اصل مداخله را در موارد اختلال مؤثر فراهم می کند، لیکن تعیین دقیق رفتار کیفری یا حقوقی اشخاص، نیازمند طی مراحل اثبات و رعایت شرایط اختصاصی هر عنوان مجرمانه یا تخلف است. چنانکه در فقه، در تزامن میان مصالح مختلف بحث می شود، در اغتشاشات داخلی معمولاً دو دسته مصلحت همزمان مورد توجه قرار می گیرد: از یک سو، کرامت انسانی و حقوق مسلم شهروندان (که باید محترم و محفوظ بماند) و از سوی دیگر، امنیت عمومی و جلوگیری از هرج و مرج که مقدمه حفظ مصالح دیگر است. قاعده وجوب حفظ نظام بر پایه منطق تزامن، اقتضاء می کند که در صورت تزامن واقعی و فعال میان حفظ امنیت عمومی و استمرار نظم از یک طرف و ادامه اختلال از طرف دیگر، اقدام لازم برای رفع اختلال و جلوگیری از گسترش آن در اولویت قرار گیرد؛ البته این اولویت به معنای الغای حقوق افراد نیست، بلکه بر محور تناسب اقدامات و حد ضرورت اعمال می گردد. اقتضای قاعده حفظ نظام آن است که اقدام حکومتی باید ناظر به دفع فساد بالفعل یا قریب الوقوع باشد و از حیث شدت و گستره، در محدوده ضرورت و متناسب با میزان اختلال اعمال گردد. بدین ترتیب، حکومت اسلامی مجاز است تا جایی که برای بازگرداندن نظم و جلوگیری از خسارات عمومی لازم است، اقدام نماید؛ و هرگونه توسعه غیر ضروری در اقدام، می تواند با قواعد تحدیدکننده حقوقی و فقهی (نظیر حرمت تعدی و حرمت افساد) معارض یا محدود شود. بنابراین، معیار عملیاتی حفظ نظام در میدان اغتشاشات، رفع اختلال و اعاده نظم است.

۲-۲. قاعده نفی سبیل

قاعده نفی سبیل که یکی از قواعد حقوقی و فقهی مهم در اسلام و به ویژه فقه امامیه است، بر این اصل بنیادین استوار است که خداوند متعال هیچ‌گاه برای کافران و دشمنان اسلام، راه سلطه و غلبه بر مؤمنان را قرار نداده است. مستند اصلی این قاعده، آیه «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء، ۱۴۱) می‌باشد که مفاد آن، نفی مطلق هرگونه راه تسلط و غلبه کفار بر مؤمنان است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۳۲۰). فقه‌های امامیه، این آیه را به عنوان یک اصل کلی در منع هرگونه سلطه سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و حقوقی بیگانگان بر جامعه اسلامی تفسیر کرده‌اند (تسخیری، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۱۰؛ عاملی، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۲۴۳). به همین دلیل، قاعده نفی سبیل در فقه سیاسی و اجتماعی جایگاه ویژه‌ای دارد و در بسیاری از ابواب فقه، از جمله معاملات، سیاست خارجی و حقوق عمومی، کاربرد یافته است. از منظر فقهی، نفی سبیل نه تنها به معنای منع سلطه مستقیم بیگانگان است، بلکه هرگونه زمینه‌سازی برای نفوذ و سلطه غیرمسلمانان بر جامعه اسلامی را نیز شامل می‌شود. صاحب جواهر در این زمینه معتقد است که این قاعده، مبنایی استوار برای عدم جواز تسلط کافران بر مسلمانان در ابعاد مختلف فراهم می‌آورد و آن را از اصول بنیادین در تنظیم روابط مسلمانان با غیرمسلمانان به‌شمار می‌آورد. به‌زعم ایشان، مفاد قاعده نفی سبیل، هرگونه راه نفوذ و سلطه بیگانگان را بر جامعه اسلامی مسدود می‌سازد و این حکم، اختصاص به حوزه فردی ندارد؛ بلکه عرصه سیاست، اقتصاد، فرهنگ و حتی روابط نظامی را نیز دربرمی‌گیرد. از این رو، هرگونه اقدام یا توافقی که به سلطه کافران بر مؤمنان بینجامد، از منظر این قاعده، فاقد مشروعیت شرعی ارزیابی می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۲، ص ۳۳۵). امام خمینی نیز در مباحث فقهی و سیاسی خود، بر مفهوم نفی سبیل و ضرورت حفظ استقلال و اقتدار سیاسی مسلمین تأکید داشته و آن را از اصول بنیادین حکومت اسلامی دانسته‌اند (امام خمینی، ۱۳۹۷، ج ۲، ص ۴۸۳). آیت‌الله نائینی نیز بر این نکته تأکید دارند که آزادی‌های اجتماعی و سیاسی باید در چارچوبی باشد که به سلطه بیگانگان منتهی نشود؛ زیرا هر آزادی که زمینه‌ساز نفوذ دشمن گردد، مشروعیت ندارد (نائینی، ۱۴۱۳ق، ص ۱۳۴). بسیاری از فقها در کتب فقهی خود، ذیل مباحثی چون جهاد، معاملات، ولایت فقیه و روابط بین‌الملل، به این قاعده استناد کرده و آن را یکی از ارکان حفظ شؤون مسلمین و استقلال آنان به‌شمار آورده‌اند. در مقام تطبیق این قاعده بر موضوع اغتشاشات داخلی جمهوری اسلامی ایران، باید توجه داشت که اغتشاشات، صرفاً یک پدیده اجتماعی داخلی نیست؛ بلکه در بسیاری موارد، از سوی جریان‌های بیرونی یا وابسته به منافع خارجی، تحریک، هدایت یا بهره‌برداری می‌شود. لذا، این رخدادها می‌توانند به مثابه مجراهایی برای نفوذ بیگانگان در اراده ملی و ساختار حکومتی عمل کنند. از این حیث، مقابله با آن نه تنها جنبه انتظامی یا امنیتی دارد، بلکه در سطحی عمیق‌تر، ذیل قاعده نفی سبیل، رنگ تکلیف دفع سلطه به خود می‌گیرد. قاعده نفی سبیل مقتضی آن است که هر نوع زمینه‌ای که به تضعیف

اقتدار حکومت اسلامی، وابستگی تصمیمات امنیتی یا سیاسی کشور به اراده بیگانه، یا خدشه‌دار شدن استقلال عمومی بینجامد، باید مسدود گردد. هنگامی که اغتشاشات، با سازمان‌دهی، تبلیغ یا حمایت رسانه‌ای و مالی از سوی قدرت‌های معاند همراه شود، تحقق سبیل بیگانه بر جامعه اسلامی بالفعل می‌شود؛ در چنین حالتی، حفظ استقلال و نفی سلطه، واجب شرعی و حکومتی است، و اقدام حکومت برای خنثی‌سازی این جریان، در حقیقت اجرای مستقیم قاعده نفی سبیل محسوب می‌شود. از نظر فقهی، موضوع قاعده نفی سبیل، فراتر از روابط فردی مسلمان و کافر است و در عرصه حکومت و روابط بین‌الملل نیز جاری می‌گردد. بنابراین، هرگونه وضعی که موجب نفوذ اراده بیگانه در تصمیم‌سازی یا تضعیف حاکمیت ملی شود، مصداق سبیل است (خواه از مسیر فشار اقتصادی یا تحریک اجتماعی). اغتشاشاتی که به تبع یا به سود بازیگران خارجی عمل کنند، در واقع مسیر تحقق آن سبیل را هموار می‌سازند؛ از این رو، جلوگیری از آن، حفظ حریم استقلال و عزت امت است. بر این اساس، قاعده نفی سبیل در تحلیل اغتشاشات داخلی، یک مبنای مشروعیت‌بخش برای اقدام حاکمیت در جهت صیانت از استقلال کشور و جلوگیری از تحقق نفوذ دشمنان است؛ اقدامی که نه صرفاً از باب انتظام اجتماعی، بلکه از باب حفظ عزت و حاکمیت دینی واجب می‌شود. معیار عملیاتی در این قاعده، تشخیص مواردی است که اغتشاشات داخلی به نحوی با اراده و منافع بیگانگان گره خورده است؛ در این موارد، تکلیف حکومت اسلامی، دفع مسیر سلطه و اعاده استقلال و اقتدار ملی است.

۲-۳. قاعده احترام

قاعده احترام، به عنوان یکی از قواعد عام و بنیادین در فقه امامیه، بر این اصل اساسی استوار است که اموال و منافع مشروع اشخاص از حرمت ذاتی برخوردارند و هرگونه تصرف، اتلاف یا انتفاع از آن‌ها بدون مجوز شرعی یا قانونی، ممنوع تلقی می‌شود. این قاعده، که مورد تأکید فقهای برجسته‌ای همچون خوئی (۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۲۹) و امام خمینی (۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۴۱۷) قرار گرفته است، صرفاً به عین اموال مادی محدود نمی‌شود، بلکه دامنه آن منافع و حقوق وابسته را نیز دربرمی‌گیرد. این گستردگی، همان‌گونه که شیخ انصاری (۱۴۱۱ق، ج ۱۳، ص ۲۳۳) به آن اشاره داشته‌اند، قلمرو قاعده احترام را از مالکیت مادی فراتر برده و به حوزه حقوق معنوی و منافع انسانی نیز گسترش می‌دهد. مستندات این قاعده در منابع فقهی متنوع و مستحکم است. روایات متعددی که بر حرمت مال مؤمن و منع اکل مال به باطل دلالت دارند (حرّ عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۲۸۱)، بنیان شرعی محکمی برای این قاعده فراهم می‌آورند. همچنین، آراء فقها در ابواب گوناگون معاملات و ضمان، جریان قاعده احترام را به عنوان یک اصل حاکم بر روابط مالی تثبیت کرده‌اند (خوئی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۴۷؛ امام خمینی، ۱۴۱۸ق، ص ۴۰۱). فقهای دیگری همچون موسوی خوئی (۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۵۳۶)، محقق حلی (۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۳۴)، فخر المحققین

(۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۲۱۶) و ابن ادریس (۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۰۹) در آثار خود به این قاعده و گستره وسیع آن پرداخته و آن را به عنوان یکی از ارکان حفظ حقوق فردی و اجتماعی در نظام اسلامی معرفی کرده‌اند. در مواردی که ناآرامی‌ها به صورت گسترده و سازمان‌یافته بروز می‌کنند، قاعده احترام از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌گردد. این قاعده، که بر حرمت ذاتی اموال، منافع و حقوق مشروع افراد تأکید دارد، چارچوبی اخلاقی و حقوقی برای برخورد حکومت با معترضان و مدیریت بحران فراهم می‌آورد. بر این اساس، رویکرد حکومتی در مواجهه با ناآرامی‌ها باید مبتنی بر حفظ کرامت انسانی و رعایت اصول قانونی باشد. حفظ حرمت انسانی و عفاف در برخورد با معترضان، اصلی بنیادین ذیل این قاعده است. حکومت موظف است ضمن تلاش برای برقراری نظم عمومی و امنیت، از هرگونه خشونت غیرضروری و اقدامات قهری که منجر به سلب حرمت انسانی، ایجاد ترس و وحشت، یا نقض حقوق فردی و اجتماعی شهروندان گردد، پرهیز نماید. کلیه اقدامات باید در چارچوب موازین شرعی و حقوقی صورت پذیرد، تا کرامت انسان‌ها همواره محفوظ بماند.

۲-۴. قاعده ضمان

قاعده ضمان از قواعد مهم و پرکاربرد فقه امامیه است که ناظر به مسئولیت شخص در قبال جبران خسارت ناشی از اتلاف یا تسبیب در مال، نفس یا منافع دیگران می‌باشد. مفاد قاعده مذکور بر این معنا استوار است که هرگاه شخصی به طور مستقیم یا غیرمستقیم سبب ورود زیان به دیگری شود، در صورت تحقق شرایط شرعی و عرفی، مسئول جبران آن خواهد بود. از این رو، ضمان در فقه صرفاً یک حکم جزایی یا اخلاقی نیست، بلکه سازوکاری حقوقی برای استقرار عدالت مالی و حفظ حقوق اشخاص به‌شمار می‌رود. فقهای امامیه این قاعده را در ابواب مختلف، به‌ویژه در معاملات، غصب، اتلاف، عاریه، اجاره و دیات، مورد بحث قرار داده‌اند و آن را از ارکان تنظیم روابط مالی و اجتماعی دانسته‌اند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۶۰؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۷، ص ۶۳؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۰). مستندات قاعده ضمان در منابع فقهی متعدد است. مهم‌ترین مستند قرآنی آن، آیاتی است که بر حرمت اکل مال به باطل، و وجوب ردّ حقوق، و منع تعدی به اموال و حقوق دیگران دلالت دارد؛ از جمله آیه شریفه «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» که ناظر به حرمت تصرف ناروا در اموال مردم است. همچنین روایات فراوانی در باب اتلاف مال غیر، غصب، ید ضمانی و لزوم جبران خسارت وارد شده، که فقها از آن‌ها برای اثبات این قاعده بهره گرفته‌اند. افزون‌بر این، سیره عقلاء نیز به‌عنوان پشتوانه عرفی قاعده، بر این اصل دلالت دارد که هرکس موجب ورود خسارت به دیگری شود، عرفاً و عقلاً مسئول جبران آن شناخته می‌شود. از این رو، قاعده ضمان هم از ادله شرعی و هم از بنای عقلاء تأیید می‌گردد (عاملی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۴۵؛ کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۳۶۲؛ فخر المحققین، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۱۶۶؛ حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۲،

ص ۳۸). اغتشاشات، به طور معمول، با طیف وسیعی از خسارات مالی (تخریب اموال عمومی و خصوصی، اختلال در نظم اقتصادی)، جانی (آسیب به شهروندان و نیروهای حافظ نظم)، و اعتباری (خدشه دار شدن امنیت و آرامش عمومی) همراه است. در این میان، الگوی رفتاری جمهوری اسلامی، ذیل قاعده ضمان، باید واجد مولفه‌های زیر باشد:

۱) **مسئولیت حکومتی در حفظ نظم و جلوگیری از خسارت:** براساس قواعد مسلم فقهی، حکومت اسلامی به عنوان متولی اصلی نظم و امنیت، وظیفه بنیادین پیشگیری از وقوع خسارات و حفظ مصالح جامعه را برعهده دارد. در صورت وقوع اغتشاشات، چنانچه اثبات شود که کوتاهی، قصور، یا تقصیری در انجام وظایف قانونی از سوی نهادهای امنیتی، انتظامی یا اطلاعاتی رخ داده و این امر منجر به تشدید خسارات یا عدم جلوگیری مؤثر از آن شده است، براساس قاعده ضمان، مسئولیت مدنی متوجه دولت و نهادهای مربوطه خواهد بود. این مسئولیت، در نظام حقوقی ایران، از طریق قوانین مربوط به مسئولیت مدنی دولت و نحوه جبران خسارت، که در موادی چون ۱ و ۲ قانون مسئولیت مدنی و سایر مقررات حمایتی پیش‌بینی شده، قابل پیگیری و اجراست.^۱

۲) **شناسایی و احاله مسئولیت به عوامل مستقیم اغتشاش:** مهم‌ترین تجلی قاعده ضمان در بستر اغتشاشات، شناسایی و احاله مسئولیت به عاملان مستقیم و مسببین خسارات وارده است. براساس این قاعده، افرادی که به صورت عمدی یا ناشی از تقصیر، مبادرت به تخریب اموال، ایجاد جرح و ضرب، یا هرگونه عمل زیان‌بار نموده‌اند، موظف به جبران خسارات وارده می‌باشند. این فرایند، از طریق فرآیندهای قضایی و با رعایت اصول دادرسی عادلانه، ازجمله اصل برائت و لزوم اثبات جرم، صورت می‌پذیرد. نظام قضایی مکلف است با پیگیری دقیق پرونده‌ها، خسارات وارده را براساس شواهد و دلایل قانونی، متناسب با میزان تقصیر هر فرد، تعیین و حکم به جبران آن صادر نماید.

۳) **جبران خسارات وارده به شهروندان و اموال عمومی:** قاعده ضمان تکلیف به جبران خسارت را از وظایف اساسی نظام حقوقی و حکومتی محسوب می‌دارد. در مواردی که خسارات وارده به قدری گسترده باشد که جبران آن از توان عاملان مستقیم خارج است، یا در شرایطی که تشخیص عاملین دقیق زیان در اثر هرج و مرج عمومی دشوار باشد، نظام حقوقی مکلف است سازوکارهای جبرانی مناسبی را پیش‌بینی

۱. قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ ماده ۱: هر کس بدون مجوز قانونی عمداً یا در نتیجه بی احتیاطی به جان یا سلامتی یا مال یا آزادی یا حیثیت یا شهرت تجارتي یا به هر حق دیگر که به موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده، لطمه‌ای وارد نماید که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد.
ماده ۲: در موردی که عمل وارد کننده زیان، موجب خسارت مادی یا معنوی زیان‌دیده شده باشد، دادگاه پس از رسیدگی و ثبوت امر، او را به جبران خسارت مزبور محکوم نموده و چنانچه عمل وارد کننده زیان فقط موجب یکی از خسارات مزبور باشد، دادگاه او را به جبران همان نوع خساراتی که وارد نموده، محکوم خواهد کرد.

نماید. این امر می‌تواند از طریق ایجاد یا تقویت صندوق‌های تأمین خسارات، اعتبارات بیمه‌های دولتی، یا تخصیص بودجه‌های جبرانی از سوی دولت صورت پذیرد. همچنین حاکم اسلامی می‌تواند به استناد قاعده فقهی «الحاکم ولی الممتنع»، در صورت استتکاف اغتشاشگر از پرداخت و جبران خسارات مالی، به مصادره اموال او اقدام نماید (خوئی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۴، ص ۳۵۶). بدین ترتیب، اصل محوری جبران خسارت که روح قاعده ضمان است، تحقق می‌یابد.

۴) تمیز ملاک مسئولیت؛ تقصیر به عمد و غیر عمد: ضروری است که در تطبیق قاعده ضمان با وقایع اغتشاشات، میان عامل عمدی، عامل مقصر (ناشی از تقصیر)، و در صورت لزوم، متصدی بی‌تقصیر (در صورتی که عدم تقصیر وی اثبات شود)، تمایز قائل شد. در بستر اغتشاشات، گاه خسارات به صورت غیرمستقیم و در نتیجه بروز هرج و مرج ناشی از اقدامات عده‌ای خاص رخ می‌دهد. در چنین حالاتی، تشخیص دقیق دامنه مسئولیت و نحوه جبران خسارت، نیازمند تحلیل حقوقی و فقهی عمیق است، تا از اعمال ضمان بدون مبنای موجه جلوگیری شود و مسئولیت‌ها به درستی احاله گردد. مواد ۱۴۴ و ۱۴۵ قانون مجازات اسلامی بخشی از این مسئولیت‌ها (تسبیب در انجام عمل مجرمانه) را بیان می‌کند.^۱

۲-۵. قاعده اقدام

قاعده اقدام، از جمله قواعد مهم و کارآمد در تحلیل مسئولیت ناشی از رفتارهای اختیاری انسان است و در بستر اغتشاشات نیز می‌تواند نقش مهمی در تبیین حدود مسئولیت افراد ایفا کند. کاربست این قاعده، پیش از هر چیز، بر وجود دو رکن اساسی یعنی علم و اراده استوار است؛ به این معنا که شخص زمانی می‌تواند مشمول آثار این قاعده قرار گیرد که با آگاهی از ماهیت رفتار خود و با اختیار و قصد، در موقعیتی وارد شده باشد که عرفاً و عقلاً تحمل پیامدهای آن قابل پیش‌بینی است (عاملی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۵۶؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۷، ص ۱۷۶؛ سبزواری، ۱۳۸۸، ج ۱۶، ص ۲۵۳). در فضای اغتشاش، غالب شرکت‌کنندگان معمولاً نسبت به غیرقانونی بودن رفتار جمعی، احتمال بروز درگیری، و وقوع خسارت‌های جانی و مالی آگاهی دارند. بنابراین، صرف حضور در چنین جمعی، هنگامی که همراه با پذیرش آگاهانه خطرهای ناشی از آن باشد، می‌تواند به منزله نوعی اقدام تلقی شود؛ اقدامی که زمینه را برای انتساب برخی آثار و تبعات بعدی به خود فرد فراهم می‌سازد. در این چارچوب، اقدام صرفاً به معنای مشارکت فیزیکی در صحنه نیست، بلکه ناظر به نوعی ورود آگاهانه به وضعیت خطر است. کسی که با علم به

۱. ماده ۱۴۴: در تحقق جرایم عمدی، علاوه بر علم مرتکب به موضوع جرم، باید قصد او در ارتکاب رفتار مجرمانه احراز گردد. در جرایمی که وقوع آنها براساس قانون منوط به تحقق نتیجه است، قصد نتیجه یا علم به وقوع آن نیز باید محرز شود. ماده ۱۴۵: تحقق جرایم غیرعمدی، منوط به احراز تقصیر مرتکب است. در جنایات غیرعمدی اعم از شبه عمدی و خطای محض، مقررات کتاب قصاص و دیات اعمال می‌شود.

اینکه جمع مورد نظر ممکن است به تخریب اموال عمومی یا خصوصی، اخلال در نظم، یا درگیری با نیروهای انتظامی منتهی شود، همچنان در آن مشارکت می‌کند، به‌طور ضمنی ریسک پیامدهای محتمل را می‌پذیرد. این پیامدها می‌توانند شامل بازداشت، آسیب بدنی، خسارت به اموال شخصی، یا حتی ورود صدمات ناشی از رفتار سایر اعضای جمع باشند. از این جهت، قاعده اقدام مانع از آن می‌شود که فردی پس از ورود آگاهانه به چنین وضعیتی، خسارت‌های مستقیم و قابل پیش‌بینی ناشی از همان رفتار را به دیگری منتسب سازد و از مسئولیت شخصی خود شانه خالی کند.^۱ افزون‌بر این، اغتشاش می‌تواند به نظم عمومی و امنیت اجتماعی نیز آسیب برساند؛ زیرا با برهم زدن آرامش عمومی، ایجاد هراس در جامعه، و تضعیف احساس امنیت، آثار زیان‌بار گسترده‌تری برجای می‌گذارد. در چنین وضعی، قاعده اقدام اقتضاء می‌کند که هرگاه ضرر به‌طور مستقیم یا عرفی، ناشی از اقدام خود فرد یا همراهان او باشد، امکان مطالبه جبران خسارت از دیگران، به‌ویژه از نهادهایی که خود قربانی آن وضعیت بوده‌اند، محل تردید جدی قرار گیرد. برای مثال، اگر شخصی در جریان یک تجمع خشونت‌آمیز، به‌سبب رفتار تهاجمی یا پرتاب اشیاء از سوی هم‌دستان خود دچار آسیب شود، نمی‌تواند به سادگی آن آسیب را به مسئولیت مستقیم حاکمیت یا نهادهای امنیتی منتسب کند؛ زیرا او با ورود آگاهانه به آن فضا، در تحقق وضعیتی مشارکت داشته که وقوع چنین صدماتی در آن قابل پیش‌بینی بوده است. البته این امر به معنای نفی کامل مسئولیت سایر عوامل نیست، بلکه بیانگر آن است که قاعده اقدام، زنجیره انتساب مسئولیت را در مواردی که زیان، محصول اقدام آگاهانه خود شخص است، محدود می‌سازد. با این وجود، اعمال قاعده اقدام در بستر اغتشاشات، مطلق و بدون قید نیست. یکی از مهم‌ترین محدودیت‌های آن، اصل تناسب در واکنش حاکمیت است. اگر اقدامات کنترلی نیروهای امنیتی از حد ضرورت و متعارف فراتر رود، یا با خشونت نامتناسب، افراط در استفاده از زور، یا نقض اصول بنیادین حقوقی همراه شود، دیگر نمی‌توان به استناد قاعده اقدام، مسئولیت ناشی از آن را از حاکمیت سلب کرد. در چنین مواردی، قاعده احترام بر منع افراط در استعمال قوه قهریه، رعایت کرامت انسانی، و ضرورت تناسب میان تهدید و پاسخ، نقش تعیین‌کننده‌ای پیدا می‌کنند. بنابراین، قاعده اقدام نباید به ابزاری برای توجیه رفتارهای نامتناسب یا نقض حقوق افراد تبدیل شود. همچنین، این قاعده تنها در صورتی قابل اعمال است که علم و اراده واقعی در فاعل وجود داشته باشد. اگر فردی بدون آگاهی از ماهیت واقعی تجمع، یا در نتیجه فریب، اشتباه، اکراه، یا اجبار وارد آن شده باشد، نمی‌توان او را مشمول آثار قاعده اقدام دانست (اگرچه ممکن است بتواند به سبب فریب‌خوردگی و مغرور شدن، به فریکار رجوع کند)؛ زیرا در چنین حالتی، عنصر آگاهی مخدوش است

۱. مواد ۴۹۸ الی ۵۱۲ قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲، ناظر به اقدامات مرتکبین جرایم ضد امنیت بوده و شرح مجازات به تفکیک در صورت‌های مختلف بیان شده است.

یا عنصر اختیار اساساً وجود ندارد. از همین رو، تمایز میان مشارکت آگاهانه و حضور ناخواسته در تحلیل حقوقی این قاعده اهمیت اساسی دارد. نه تنها فرد فاقد اراده، بلکه اشخاصی که به دلیل سن، وضعیت ذهنی، یا فشار خارجی قادر به تشخیص ماهیت عمل خود نبوده‌اند، در دایره شمول این قاعده قرار نمی‌گیرند. افزون بر این، در فرض اعمال قاعده اقدام نسبت به برخی معترضان یا مشارکت‌کنندگان، مسئولیت حاکمیت در حفظ نظم عمومی همچنان باقی است. دولت و نهادهای مسئول مکلف‌اند از گسترش هرج و مرج جلوگیری کنند، امنیت عمومی را برقرار سازند، و در عین حال، در برخورد با تجمعات و ناآرامی‌ها، اصول قانونی و اخلاقی را رعایت نمایند. بنابراین، قاعده اقدام نه جایگزین مسئولیت حاکمیت است و نه مجوزی برای بی‌توجهی به وظایف عمومی؛ بلکه صرفاً ابزاری تحلیلی برای تعیین حدود مسئولیت افراد در قبال پیامدهای رفتار اختیاری خویش می‌باشد.

جدول ۱- تطبیق قاعده‌ها و مبانی فقهی در حوزه اغتشاشات داخلی و آسیب به اموال عمومی

نام قاعده / اصل	تعریف فقهی / مبانی حقوقی	تطبیق بر موضوع اغتشاشات	نکات تخصصی
۱ قاعده حفظ نظام	حفظ نظام در قالب حفظ امنیت و استقرار و کنترل دولت جهت اجرای اهداف و احکام اسلامی	هرگونه اقدام علیه نظام، همچون آشوب، اغتشاش و غارت، حرام بوده و مستوجب مجازات است.	تأکید بر اهمیت نظم، و ممانعت از هرگونه اقدام خشونت‌آمیز که امنیت و نظم را مختل کند.
۲ قاعده نفی سبیل	نفی هرگونه سلطه و برتری کفار بر مسلمین در تمامی ابعاد فردی و اجتماعی به صورت مطلق	اغتشاشات و آسیب‌های عمدی به اموال عمومی و خصوصی، با هدف نفی سلطه و یا رفع مشکلات، در صورت اثبات، پیگیری و مجازات دارد.	مرتبط با قاعده نفی سبیل و حمایت از حقوق مردم است و بر جلوگیری از استیلاي ظالمانه تأکید دارد.
۳ قاعده احترام	احترام حرمت نفس، مال، عرض و حقوق دیگران براساس شخصیت مسلمان، رعایت حرمت حقوق دیگران و ممنوعیت تعرض به آن‌ها	اغتشاشات منجر به نقض حقوق دیگران و در برخی موارد، مستوجب مجازات‌های اسلامی (حد یا تعزیر) می‌شود.	این قاعده با قاعده حفظ نظام درهم آمیخته و در برخی موارد زیرمجموعه آن محسوب می‌شود.
۴ قاعده ضمان	مسئولیت جبران خسارات ناشی از فعل تلف یا تعدی بر پایه اصل ضمان بوده و در صورت تقصیر یا تعدی فرقی ندارد.	در آسیب‌های وارد شده به اموال، در صورت احراز تقصیر یا عمد، جبران خسارت برعهده فرد یا گروه متهم است.	ضمان در آسیب‌های عمومی، معمولاً علاوه بر جبران خسارات مالی، جرمه تعزیری نیز به همراه دارد.
۵ قاعده اقرار	اقرار عقلا، در صورت صحت و اختیار، معتبر بوده و اماره‌ای مهم در اثبات واقعیت است؛ شرایط: عقل، اختیار و عدم اکراه	در پرونده‌های اتهامی، اقرار به همکاری با عوامل خارجی، در صورت احراز صحت و عدم اکراه، حجت و قابل استناد است.	در موارد اغتشاش، اهمیت دارد که اقرار، شرایط معتبر را داشته و نباید تحت اکراه باشد.

۳. نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین و تحلیل الگوی رفتاری جمهوری اسلامی ایران در قبال اغتشاشات داخلی براساس قواعد فقهی، نشان داد که مواجهه حاکمیت با این پدیده پیچیده، تابعی از تفسیر و انطباق با قواعد بنیادین فقهی است؛ به گونه‌ای که در بسیاری از موارد، اقدامات پیشگیرانه، مدیریتی و قضایی، به ویژه با استناد به قاعده حفظ نظام و قاعده نفی سبیل (در مفهوم جلوگیری از سلطه بیگانگان یا هرج و مرج داخلی)، مشروعیت یافته و توجیه می‌گردند. با این حال، پژوهش حاکی از وجود تنش‌های ذاتی میان اجرای قواعد فقهی، مانند تعارض احتمالی میان قاعده حفظ نظام با قاعده احترام (که بر حقوق و کرامت انسانی تأکید دارد) بوده و چگونگی مدیریت این تنش‌ها به عنوان یکی از نقاط چالش‌برانگیز در رفتار حاکمیت برجسته است. همچنین، قاعده ضمان به عنوان مؤلفه‌ای کلیدی در مدیریت پیامدهای اغتشاشات و جبران خسارات وارده به اموال عمومی و خصوصی، نقشی اساسی ایفا می‌کند. تحلیل رفتار حاکمیت در قبال اغتشاشات، با در نظر گرفتن قاعده اقدام، کامل‌تر می‌شود. این قاعده، که بر پایه ارکان علم و اراده استوار است، بیان می‌دارد که فردی که با آگاهی و اختیار در وضعیتی که پیامدهای آن قابل پیش‌بینی است، مشارکت می‌کند، نمی‌تواند خسارت‌های ناشی از آن را به دیگری منتسب سازد. در بستر اغتشاشات، اغلب شرکت‌کنندگان نسبت به غیرقانونی بودن اقدامات، احتمال درگیری و وقوع خسارات آگاهی دارند. بنابراین، حضور آگاهانه و پذیرش ضمنی ریسک‌ها، اقدام تلقی شده و فرد را در قبال پیامدهای قابل پیش‌بینی، از جمله آسیب‌های جانی، مالی یا بازداشت، مسئول می‌سازد. البته، اعمال قاعده اقدام مطلق نیست و مشروط به تناسب در واکنش حاکمیت و وجود علم و اراده واقعی است؛ تا از نقض حقوق و کرامت انسانی جلوگیری شود. در نهایت، این تحقیق بر چالش‌های تفسیری و اجرایی قواعد فقهی در شرایط متغیر اغتشاشات تأکید داشته و نشان می‌دهد که اگرچه رفتار حاکمیت غالباً مستند به قواعد فقهی بوده، اما با ملاحظات سیاسی و امنیتی نیز درهم تنیده است، لذا، دستیابی به الگویی رفتاری که ضمن رعایت کامل مبانی فقهی، به طور مؤثر به مدیریت تنش‌های داخلی و کاهش پیامدهای ناگوار آن منجر شود، نیازمند بازنگری مستمر در رویکردها، ظرافت‌های تفسیری و سازوکارهای پاسخگویی و جبران خسارات است.

منابع

قرآن کریم.

- آل سید غفور، سید سجاد (۱۴۰۴). حکمرانی امنیت از منظر قرآن کریم؛ با تاکید بر نقش گروه‌ها. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، ۲(۲۱)، ص ۱۱۵-۱۳۸.
- ابن ادریس، محمد بن احمد (۱۴۱۰ق). *السرائر الحارّی لتحریر الفتاوی*. (ج ۲؛ چاپ دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین قم.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۱ق). *المکاسب المحرمه و البیع و الخیارات*. (ج ۱۳). قم: نشر دارالذخائر.
- تسخیری، محمدعلی (۱۴۲۵ق). *القواعد الاصولیه و الفقهیه علی مذهب الامامیه*. (ج ۲). تهران: نشر مجمع العالمی.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن بن علی (۱۴۱۴ق). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. (ج ۱۲). بیروت: آل‌البيت (ع).
- حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۳ق). *قواعد الاحکام فی معرفه الحلال و الحرام*. (ج ۵). قم: نشر اسلامی.
- حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۴ق). *تذکره الفقهاء*. (ج ۲). قم: نشر آل‌البيت
- خمینی، سید روح‌الله (۱۳۹۷). *کتاب البیع*. (ج ۱-۲). قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خمینی، سید روح‌الله (۱۴۲۱ق). *تحریر الوسیله*. (ج ۱). قم: نشر دارالعلم.
- خوئی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۷ق). *موسوعه الامام الخوئی*. (ج ۳، ۱، ۲۴). بیروت: موسسه احیاء الآثار الخوئی.
- زکی، محمد امین؛ عابدیان کلخوریان، سید حسن؛ کریمی، نسرین (۱۴۰۲). دیدگاه فقه و حقوق ایران در رابطه با اعتراضات مدنی در حکومت اسلامی. *مبانی فقهی حقوق اسلامی*، ۱۶(۳۱)، ص ۴۸۱-۵۰۰.
- سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۳۸۸). *مذهب الاحکام فی بیان الحلال و الحرام*. (ج ۱۶). قم: نشر دارالتفسیر.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. (ج ۵؛ چاپ پنجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). *المبسوط*. (ج ۳؛ چاپ سوم). تحقیق: محمدتقی کشفی. تهران: مکتبه المرتضویه.
- عاملی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۰ق). *مسالك الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام*. (ج ۴-۲). قم: نشر معارف اسلامی.
- عزیزاللهی، حبیب (۱۴۰۲). اعتراضات مشروع در چارچوب مبانی فقهی؛ با تاکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری. *پژوهش‌های انقلاب اسلامی*، ۱۴(۵۵)، ص ۶۷-۹۵.
- فخر المحققین، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). *ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد*. (ج ۲-۱). قم: نشر اسماعیلیان.
- قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲.
- قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹.
- کرکی، شیخ نورالدین (۱۴۱۴ق). *جامع المقاصد فی شرح القواعد*. (ج ۱؛ چاپ دوم). قم: نشر آل‌البيت (ع).
- مصطفوی، محمدکاظم (۱۴۲۱ق). *القواعد (مانه قواعد فقهیه)*. (ج ۴). قم: انتشارات اسلامی.
- مطهری‌فرد، مرتضی؛ حسینی، سید محمد (۱۴۰۳). مدیریت اعتراضات با تاکید بر مسئولیت حقوقی دولتمردان در قبال بروز خسارت (با تاکید بر مسئولیت مدنی). *دیدگاه‌های حقوق قضائی*، ۲۹(۱۰۷)، ص ۱۸۳-۲۱۲.

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۰). *القواعد الفقهیه*. (ج ۱). قم: نشر مدرسه امیرالمومنین (ع).
- موسوی بجنوردی، سید حسن (۱۳۷۷). *القواعد الفقهیه*. (ج ۲). محقق: محمدحسین درایتی و مهدی مهریزی. قم: نشر الهادی.
- موسوی خونی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۷). *مصباح الفقاهه فی المعاملات*. (ج ۳؛ چاپ چهارم). مقرر: محمدعلی توحیدی. قم: موسسه انصاریان.
- میرزاده اهری، سید مرتضی (۱۴۰۴). *واکاوی فقهی - حقوقی توقیف اموال محرکین اغتشاشات با تکیه بر نظریه فقه کلان. فقه و سیاست*، ۶(۲)، ص ۱۳۶-۱۶۳.
- نائینی، محمدحسین (۱۴۱۳ق). *المکاسب و البیع (تقریر ابیحات الاستاذ الاعظم المیرزا النائینی)*. مقرر علامه محمدتقی آملی. قم: موسسه نشر اسلامی.
- نجفی، محمدحسن بن باقر (۱۴۰۴ق). *جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام*. (ج ۲۱-۲۲، ۳۷). تدوین عباس قوچانی و علی آخوندی. بیروت: نشر دار احیاء التراث العربی.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۲۴۵ق). *مستند الشیعه فی احکام الشریعه*. قم: موسسه آل البيت (ع).
- ورعی، سید جواد؛ ورعی، سید امین (۱۳۹۷). *مستند قرآنی بغی در اصطلاح فقهی. فقه و حقوق معاصر*، ۴(۷)، ص ۷۵-۹۴.